

УДК 343.123.6

С.І. ПЕРЕПЕЛИЦЯ, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД УЧАСНИКІВ ПРОВАДЖЕННЯ ПО СПРАВАХ ПРИВАТНОГО ОБВИНУВАЧЕННЯ ШЛЯХОМ РЕАЛІЗАЦІЇ ДИСПОЗИТИВНИХ І ПУБЛІЧНИХ ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Ключові слова: приватне обвинувачення, публічність, диспозитивність

Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст.3 Конституції України). Це, насамперед, передбачає, що цей обов'язок публічної влади та її представників повинен реалізовуватись у всіх сферах буття суспільства й діяльності держави, де можуть знаходити прояв та реалізацію вказані об'єкти забезпечення, що повною мірою стосується кримінального процесу.

Завданням правосуддя в державі є захист прав та свобод людини і громадянина на засадах верховенства закону та справедливості. Одним із основних напрямків розвитку кримінального судочинства, його основною проблемою є створення такого правового механізму регулювання кримінально-процесуальної діяльності, пов'язаної з порушенням, розслідуванням, розглядом і вирішенням кримінальних справ, при якому максимально забезпечувався такий захист прав індивіда [1, с.8].

Наведене повністю стосується і провадження по справах приватного обвинувачення, яке є невід'ємною частиною вітчизняного кримінального процесу і, з нашого погляду,

становить собою прояв вільного (диспозитивного) розпорядження особою наданих їй державою засобів захисту своїх прав і свобод у сфері публічно-правової діяльності, якою є кримінальне судочинство України. Наприклад, В.В. Дорошков вказує, що цей різновид кримінально-процесуальної діяльності здійснюється в рамках спеціальної правової процедури, яка дозволяє приватному обвинувачеві висловити свою волю щодо необхідності притягнення кривдників до кримінальної відповідальності [2, с.17]. У цьому контексті становить наукову цінність і практичне значення вирішення питання про співвідношення, роль і специфіку реалізації диспозитивності й публічності у справах приватного обвинувачення. Як вбачається, його розв'язання не тільки сприятиме більш виваженому правовому регулюванню кримінально-процесуальної діяльності по таких справах, а й забезпечить створення умов для належного захисту прав, свобод і законних інтересів осіб, які беруть участь у цій діяльності, що є одним з основних, до того ж пріоритетних завдань сучасного кримінального судочинства України.

Хоча вивченню питання реалізації принципів диспозитивності й публічності присвячено чимало наукових робіт, у тому числі й дисертаційних досліджень (О.П. Герасимчук, С.Л. Дерев'янкіна, Л.В. Карабут, М.А. Маркуш, В.В. Навроцька, В.М. Юрчишин та ін.), постановка проблеми їх співвідношення у справах приватного обвинувачення не з позицій реалізації, а з точки зору забезпечення завдяки реалізації прав, свобод та законних інтересів учасників цього провадження, як показує узагальнення останніх публікацій, не є випадковою. Це пояснюємо тим, що у висвітленні ролі та взаємодії вказаних принципів, як правило, саме вони були основним предметом наукових досліджень. Однак, такий підхід дещо обмежує можливість розкриття відміченого вище центрального питання прав та свобод людини і громадянина сучасної науки кримінального процесу – питання про забезпечення захисту у сфері кримінального

судочинства. Тому є всі підстави вважати, що виявлення характеру й форми забезпечення цих прав і свобод в процесі реалізації диспозитивних і публічних засад при провадженні по кримінальних справах (у тому числі й по справах приватного обвинувачення) сприятиме вирішенню вказаної проблеми. Саме тому метою цієї статті є виявлення особливостей забезпечення прав і свобод особи, як учасника провадження по справах приватного обвинувачення, шляхом реалізації диспозитивних і публічних засад вітчизняного кримінального судочинства.

Як показує узагальнення кримінально-процесуальної літератури [3, с.53–58; 4, с.20–25; 5, с.385–387; 6, с.9–11], приватне обвинувачення в кримінальному судочинстві впродовж тривалого періоду його існування мало різні форми свого закріплення - від фактично основного виду і способу вирішення кримінально-правових спорів в обвинувальному процесі, через повне ігнорування положення потерпілого й обвинуваченого у процесі інквізиційному до оформлення у виді окремого інституту кримінального процесу у змішаній його формі й до перспективи подальшого розвитку як окремого виду судової діяльності, наприклад, медіації.

Отже, можна відзначити, що сутність цього складника кримінального судочинства є відносно незмінною: обвинувачення, яке здійснюється приватною особою, втілюється у дещо відокремлений вид кримінально-процесуальної діяльності. Зокрема, подібне розуміння внутрішнього змісту розглядуваного провадження знаходить своє віддзеркалення у працях процесуалістів, які висвітлювали проблеми приватного обвинувачення (В.В. Дорошков, Н.В. Малярчук [2, с.17; 7, с.9–10] та ін.).

На відміну від змісту, форма досліджуваного провадження суттєво змінювалась. Наведену думку можна підтвердити наступним. Аналізуючи історію розвитку кримінального процесу, фахівці вказують саме на зміну його форм (змагальний, розшуковий, змішаний) [3, с.23; 6, с.9–11]. Таку видозміну останніх нау-

ковці пов'язують перш за все із відмінностями в процесуальній формі й у правовому режимі здійснення кримінально-процесуальної діяльності, у тому числі й при провадженні по справах приватного обвинувачення. Причиною цих перетворень, як видиться, якраз і були розвиток і зміна характеру та способів реалізації приватного обвинувачення, що зумовлювалося змінами тих правових норм, якими регламентувалося вказане провадження. При цьому слід відмітити, що від характеру цих змін (переважно приватноправового або державно-правового) та їх спрямованості (пріоритету забезпечення інтересів приватних або переваги в реалізації публічних) суттєво залежало те, наскільки повно були забезпечені права і свободи учасників провадження по справах приватного обвинувачення. Як відомо, у процесі змагального перевага надається захисту приватних прав та інтересів, тоді як у розшуковому весь механізм і система кримінального судочинства діє на користь інтересів держави.

На нашу думку, відмічені трансформації можна пояснити зміною співвідношення диспозитивного й публічного у сфері кримінального судочинства. Іншими словами, специфіка розвитку досліджуваного нами провадження й можливість забезпечення прав і свобод особи залежить від характеру засад, ступеня прояву та співвідношення приватного та державного в такому особливому соціально-правовому засобі вирішення кримінальних конфліктів, яким є кримінальний процес. Такий висновок впливає із аналізу наукових праць учених, які досліджували принципи публічності, змагальності, диспозитивності в кримінальному процесі (С.Л. Деревянкін, О.П. Герасимчук, М.А. Маркуш, В.В. Навроцька та інші процесуалісти [8–11]). Можна констатувати, що з моменту виникнення держави, диспозитивне за своєю сутністю є правом особи на приватне обвинувачення (в його матеріальному й процесуальному значенні [2, с.17; 8, с.9]). У якому б вигляді воно не існувало, в тому чи іншому контексті воно завжди

пов'язано з публічною владою, а форма й можливість його реалізації залежали від характеру взаємовідносин між державою й особою.

Зміни у формі й правовому механізмі їх реалізації, надання якомусь із начал пріоритету суттєво впливає на можливості особи вільно розпоряджатися своїми правами й безперешкодно їх реалізовувати. Це має особливо важливе значення для провадження по справах приватного обвинувачення. Адже можливість його ініціювати, підтримати та довести його обґрунтованість повністю реалізується особою на її власний розсуд і, як правило, самостійно. Ось чому обмеження останнього і процесуальної самостійності особи, позбавлення можливості вільного розпорядження наданих особі процесуальних прав своїм наслідком має не тільки фактичне руйнування провадження по справах приватного обвинувачення як невід'ємної частини вітчизняного кримінального процесу, а й унеможливує забезпечення захисту прав і свобод особи на її розсуд (тобто звертатися їй до суду чи ні, примирюватися чи ні з обвинуваченим та ін.). Інакше кажучи, для здійснення й забезпечення належного захисту приватних прав та інтересів особи саме тими способами і у тих формах, що втілюються у провадження по справах приватного обвинувачення, важливу роль відіграють диспозитивні засади та їх реалізація, у тому числі й у відповідних кримінально-процесуальних нормах.

У той же час слід вказати на те, що сьогодні саме держава виступає (принаймні, декларує такі наміри) основним гарантом існування й забезпечення належної реалізації прав та свобод індивіда, в тому числі й кримінально-процесуальних прав осіб, які є учасниками провадження у справах приватного обвинувачення. Як слушно вказано у правовій літературі, кримінальний процес – це вид державної діяльності, де саме держава через спеціально створені нею органи бореться зі злочинністю, охороняє від злочинних посягань конституційний лад, соціально-економічні, політичні й особисті права та свободи громадян, права й

законні інтереси юридичних осіб [1, с.11]. А тому створення умов для діяльності по забезпеченню належного захисту приватних прав та інтересів особи як учасника провадження по справах приватного обвинувачення можливі лише за участю держави та її спеціальних органів. Важливу роль у цьому відіграють публічні засади та їх реалізація, в тому числі й у відповідних кримінально-процесуальних нормах.

Таким чином, можна відзначити, що сучасний інститут приватного обвинувачення, який є відбиттям диспозитивних засад у кримінальному процесі, не може (і вважаємо, не повинен) бути повністю незалежним і відокремленим від держави. А це й передбачає вплив на нього й на здійснення публічних засад вказаного інституту кримінального процесу. Держава створює за допомогою своїх спеціальних органів належні умови для реалізації особами наданих їм кримінально-процесуальних прав, гарантує їх захист у разі неможливості особи зробити це самостійно. Таким прикладом є можливість порушення кримінальної справи або вступ у провадження прокурора у випадках, передбачених частинами 3 і 4 ст.27 КПК України. Звісно, це не виключає того факту, що підґрунтя специфіки кримінально-процесуальної діяльності при провадженні у справах приватного обвинувачення становлять саме диспозитивні засади.

Як бачимо, можна констатувати, що вказаний інститут кримінального процесу - відносно самостійне явище, підвалинами та рушійною силою якого є диспозитивне (приватне) начало. Він існує й функціонує в середовищі, яке має переважно публічно-правову природу. Отже, у провадженні по справах приватного обвинувачення у тій чи іншій формі будуть зустрічатися і проявляти себе явища, правова природа яких пов'язується або походить від держави. Приміром, ними можуть бути кримінально-процесуальні норми, що регламентують підстави й порядок провадження у справах приватного обвинувачення як установлені й забезпечені державою правила поведінки. Це також обов'язкова участь

у певних випадках прокурора як представника держави, а також владне рішення по справі приватного обвинувачення, яке виноситься від імені держави, виконання якого забезпечено державним примусом.

При такому підході можна стверджувати, що за сучасних умов існування приватного обвинувачення, що реалізується як інститут кримінально-процесуального права й у формі окремого виду провадження по кримінальних справах, неможливе без держави чи поза її меж. Це зайвий раз підкреслює на необхідність належного виконання державою її головного конституційного обов'язку – утвердження й забезпечення прав і свобод людини. Тому будь-які зміни, які, призводять до вилучення публічного елемента з діяльності відміченого інституту, викликають його істотну зміну (реалізацію у формі медіації як окремого способу розв'язання кримінально-правових конфліктів) аж до повної трансформації цих складників кримінального процесу в інше явище (приміром, інститут цивільного права), яке вже не належить і не пов'язано з цією сферою правозастосування. До того ж у сучасних умовах подальшого реформування вітчизняної правової системи та кримінально-процесуального законодавства вилучення публічного елемента, як ми вважаємо, суттєво знижує рівень гарантування і ступінь захищеності прав та свобод особи, що навряд чи можна розглядати як позитивний момент. І навпаки, коли йдеться про посилення дії, зокрема, принципу публічності, що призводить до зменшення проявів диспозитивності, то досліджуване нами явище починає наближатися за своєю формою до, так би мовити, «звичайного» режиму провадження по кримінальних справах, що теж тягне припинення функціонування відповідного інституту й окремого провадження.

На цій підставі є сенс зробити висновок, що для існування приватного обвинувачення як окремого провадження й інституту кримінально-процесуального права, які забезпечують захист прав приватної особи й надають їй

можливості на власний розсуд обирати форми захисту своїх порушених прав, однаково важливі й необхідні як диспозитивні (приватні), так і публічні (державні) начала та способи їх організації. Особливо це знаходить свій прояв у визначенні кримінально-процесуальної форми цього провадження, де специфіка останньої як раз і залежить від співвідношення і взаємозв'язку цих начал, що мають власні межі. Відповідно, вдосконалення вказаного різновиду кримінально-процесуальної діяльності повинно здійснюватися щодо диспозитивного й публічного складників при одночасному збереженні їх балансу із урахуванням того значення, яке кожне з начал виконує в цьому провадженні, для створення належних умов і відповідного забезпечення захисту прав та інтересів учасника кримінального судочинства діяльності по справах приватного обвинувачення. Така констатація свідчить про необхідність подальшого вивчення структури і змісту публічних та приватних начал у кримінальному судочинстві, їх загальних, особливих та окремих проявів і взаємодії як засобів забезпечення захисту прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального судочинства.

Стосовно наведеного відмітимо низку моментів, які, з нашого погляду, сприятимуть вирішенню питання про співвідношення, роль і специфіку реалізації публічності й диспозитивності у справах приватного обвинувачення та будуть спрямовані на посилення захисту й гарантування прав, свобод та законних інтересів учасників провадження по таких справах. Так, ми відмічаємо наступне:

1) для подальшого гарантування дотримання прав потерпілого по зазначених справах необхідно вдосконалити прояв публічних начал, завдяки яким відбувається утвердження й забезпечення прав і свобод учасника кримінального судочинства (функції, повноваження й обов'язки окремих державних органів);

2) з метою забезпечення всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин

справи потребує свого розв'язання питання наділення сторін обвинувачення й захисту відповідними й достатніми правами для збирання й представлення доказів, а державних органів – обов'язком сприяння реалізації цих прав сторін;

3) враховуючи специфіку кримінального провадження, учасниками якого виступають приватні особи, які, як правило, не володіють достатніми знаннями, навичками й умінням щодо участі в кримінальних справах, слід чітко окреслити форми, способи й роль відповідних державних органів стосовно забезпечення реалізації сторонами своїх прав (у тому числі за рахунок спрощення процесуальної форми даного провадження) й надання їм необхідної правової допомоги, в тому числі й безкоштовної;

4) диспозитивні й публічні засади у справах приватного обвинувачення зумовлюють потребу в їх належному правовому закріпленні, у виділенні у структурі кримінально-процесуального права і КПК України окремої частини (інституту, глави чи розділу), яка була б присвячена питанням правового регулювання кримінально-процесуальної діяльності по таких справах.

На наше переконання, практичне втілення зазначених теоретичних положень в процесі реалізації диспозитивних і публічних начал у провадженні по справах приватного обвинувачення сприятиме не тільки встановленню їх належного співвідношення, а й виконанню головного обов'язку держави – утвердження й забезпечення прав і свобод людини. Подальші наукові розвідки в цьому напрямку слід спрямувати на аналіз структури, змісту і проявів розглянутих начал з точки зору забезпечення ними прав і свобод індивіда у кримінальному судочинстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процес : підручник / за ред. Ю. М. Грошевого та О. В. Капліної. – Х. : Право, 2010. – 608 с.

2. Дорошков В.В. Руководство для мировых судей. Дела частного обвинения. – М. : Норма (Изд. гр. НОРМА-ИНФРА-М), 2001. – 272 с.

3. Смирнов А. В. Типология уголовного судопроизводства : дисс. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Смирнов А. В. ; ИГП РАН. – М., 2001. – 325 с.

4. Чельцов-Бебутов М. А. Курс уголовно-процессуального права. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах / Чельцов-Бебутов М. А. – СПб. : Равена, Альфа, 1995. – 846 с.

5. Лук'янчикова В. Є. Історія розвитку публічності кримінального судочинства / В. Є. Лук'янчикова // Від громадянського суспільства – до правової держави : матеріали другої міжнародної нар. наук.-практ. конф. (25 квіт. 2007 р., м. Харків). – Х. : Харків. нац. ун-т імені В. Н. Карабіна, 2007. – С. 385–387.

6. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право : курс лекцій : навч. посіб. / Лобойко Л. М. – К. : Істина, 2005. – 456 с.

7. Малярчук Н. В. Приватне обвинувачення як диференціація кримінально-процесуальної форми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Н. В. Малярчук ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2010. – 18 с.

8. Дерев'янкін С. Л. Публічність та диспозитивність у кримінальному судочинстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / С. Л. Дерев'янкін. – Х., 2005. – 20 с.

9. Герасимчук О. П. Диспозитивність та її реалізація потерпілим у кримінальному судочинстві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О. П. Герасимчук. – К., 2008. – 20 с.

10. Маркуш М. А. Принцип змагальності в кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / М. А. Маркуш. – Х., 2006. – 20 с.

11. Навроцька В. В. Засада диспозитивності та її реалізація в кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. В. Навроцька. – К., 2007. – 16 с.

Перепелиця С. І. Забезпечення прав та свобод учасників провадження по справах приватного обвинувачення шляхом реалізації диспозитивних і публічних засад кримінального судочинства: теоретичний аспект / С. І. Перепелиця // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 722–727 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11pciccta.pdf>

Розглянуто вплив кримінально-процесуальних засад, зокрема засад диспозитивності і публічності, на провадження у справах приватного обвинувачення та відповідний напрямок їх реформування для забезпечення законних прав і свобод особи.

Перепелиця С.И. Обеспечение прав и свобод участников производства по делам частного обвинения путем реализации диспозитивных и публичных начал уголовного судопроизводства: теоретический аспект

Рассмотрено влияние уголовно-процессуальных начал, а именно публичных и диспозитивных начал, на производство по делам частного обвинения и соответствующее направление их реформирования для обеспечения законных прав и свобод человека.

Perepelitsa S.I. Securing of the Rights and Freedom of Participants of Manufacture on Affairs of Private Charge by Realization of Non-Mandatory and Public Beginnings of Criminal Proceedings: Theoretical Aspect

Influence of criminally judicial beginnings, namely the public and the non-mandatory beginnings, on manufacture on affairs of private charge and a corresponding direction of their reforming for maintenance of legitimate rights and freedom of the person is considered.